

ROMA HUKUKUNDA EVLENME VE BOŞANMA (DIVORTIUM)*

Bahattin ARAS**

ÖZET

Bütün alanlarında çağdaş hukukun kaynağını oluşturan Roma hukukunda diğer alanlardan farklı olarak evlenme ve boşanma konusunda açık ve kesin kurallar bulunmamaktaydı. Roma'da evlilik, eşlerin bir ömür boyunca karı koca olarak birlikte yaşama niyeti ile toplumda karı koca olarak yerini alması olarak kabul edilmesi nedeniyle evlenme tarafların özgür iradesine dayalı olarak kurulmakta, boşanmada yine tarafların evliliğin devam edemeyeceğine ilişkin ortak iradelerini ortaya koyması ile gerçekleşmiş olmaktadır. Dolayısıyla Roma'da genel olarak boşanmayı düzenleyen kurallar olmamakla birlikte ilerleyen zamanlarda bazı kanun ve emirnamelerin yayınlandığı görülmektedir.

Bu çalışmada temel olarak Roma hukukunda evlilik olgusu ve evliliğin gerçekleşmesi sürecinde uygulanan usuller ile evlenmeyle kadının ve kocanın statüleri ele alınacaktır. Ayrıca Tarafla arasında boşanma usulü, sebepleri ile Roma'da boşanmanın engellenmesi için alınan önlemler ele alınacaktır.

ANAHTAR KELİMELER: Roma, Hukuk, Evlenme, Boşanma, Divortium

* Bu çalışma, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde yapılan Yüksek Lisans Tezinin özeti şeklinde kaleme alınmıştır.

** Cihanbeyli Hâkimi Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Özel Hukuk Bölümü Doktora Öğrencisi

MARRIAGE AND DIVORCEMENT IN ROMAN LAW

ABSTRACT

There were no clear and certain rules about marriage and divorcement differently from other areas in Roman law that is the source of modern law in all areas. Since in Rome, a marriage was considered to take place in the society as husband and wife with the intention of living together a lifetime, a marriage was brought about based on the parts' free will and divorcement was brought about when the parts expressed their own free will that the marriage could not continue. Therefore, as well as there were no rules arranging divorcement in Rome, it is seen that certain laws and mandates were published.

In this study, basically, marriage in Roman law, the methods applied in the marriage process and the status of husband and wife in marriage will be dealt with. Also, the divorcement ways between the parts, the reasons, and the precautions taken to prevent divorcement in Rome will be dealt with.

KEYWORDS: Roman, Law, Marriage, Divorcement, Divortium.

GİRİŞ

Roma aile hukukunda genel olarak, dava kavramı yer almamakla birlikte, aile hukukuna ait mutlak haklar, özellikle mameleke ilişkin uyuşmazlıklar, dava yoluyla hallediliyordu. Sınırlı da olsa aile hukukunun davaya konu olan durumlarda, özel yargılama sistemi geçerli olduğu zamanlarda, *legis actio*'lar usulünün dava şekillerinden olan ve *legis actio sacramento in rem* davası söz konusu olurdu. Bu dava ile aynı haklar ve aile hukukuna ait mutlak haklar konusundaki uyuşmazlıklar çözüldü. Roma aile hukukuna ilişkin olarak davaya konu olan diğer bir husus da nafakaydı. Eşler arasında nafaka verme yükümlülüğü olmadığı için, nafakayı ancak, sistem dışı yargılamada isteyebiliyorlardı. Sistem dışı yargılama usulünde dava tek bir aşamada ve devlet memuru olan hâkimin önünde görüldüğü için diğer dava usullerinden farklıydı¹.

¹ Aras, Bahattin: Roma Hukukundan Günümüze Boşanma Davalarında Yargılama Usulü ve Günümüz Aile Mahkemeleri, Ankara üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006, s.41

Roma hukukunda evlilik *Effectio Maritalis* olarak adlandırılan ve eşlerin bir ömür boyunca karı koca olarak birlikte yaşam konusundaki değişmeyen niyetlerini ifade etmekteydi.² Evliliğin diğer önemli unsurunu ise bir erkekle kadının toplumda karı koca olarak yerini almasını ifade eden “*Honar Matrimoni*” olarak ifade edilen “evlilik şerefi” oluşturmaktaydı. Evlilik için, “*Honar Matrimoni*” gerçekte tek başına yeterli olan bir unsur olmayıp *Effectio Moritalis*’in karinesidir.³ Bu unsurlar bulunmadan kadın ve erkeğin birlikte yaşaması “evlilik” olarak kabul edilemez ve bu şekilde yaşayanların ayrılmaları da boşanma değildi.⁴

Roma hukukunda evlenme akdinin belirli bir şekilde yapılma zorunluluğu bulunmamakta, tarafların evlenme iradelerini birlikte ortaya koymaları yeterliydi. Ancak kadının kocasının ailesine dâhil olabilmemesini, daha doğrusu kocasının hâkimiyeti altına girmesini ifadeden manus evlenmesi için, “*coemptio*”, “*conferratio*” veya zamanla manus altına girmeyi ifade eden “*usus*” adı verilen üç işlemten birisinin yapılması zorunluydu. Roma’da zamanın ilerlemesiyle birlikte değişen koşullara paralel olarak evli kadın üzerinde erkeğin hakimiyet kurması giderek önemini yitirmiş ve *manussuz* evlilikler hızla artmıştır.

Roma’da boşanmaya ilişkin olarak devlet tarafından genel olarak bütün yönleriyle düzenlenmiş bir boşanma kurumu söz konusu değildi. Dolayısıyla hâkimin boşanmaya müdahale etmesi söz konusu olmadığı gibi; boşanma için bir hâkim kararı da gerekmiyordu. Roma’da hukukun zaman içindeki değişimine paralel olarak; boşanmayı düzenleyen bazı kanunların varlığına rastlanılmakta ise de, genel olarak hiçbir zaman kanunda yazılı sebeplerle ve bir hâkim kararı ile boşanmanın düzenlenmesi benimsenmedi.⁵ Daha sonraki süreçte imparator

² Umur, Ziya : Roma Hukuku Lügatı, (Lügat)İstanbul 1984, s. 2;Gönenç, Fulya İlçin: “Roma Hukukunda Boşanma (Divortium)“, Atatürk Üniversitesi EHFD, Cilt VII, Sayı: 1-2, Yıl 2003, s. 646

³ Koschaker, Paul / Ayiter, Kudret: Modern özel Hukuka Giriş olarak Roma Özel Hukukunun Ana Hatları, İzmir 1993, s. 303 ;Di Marzo, Salvatore : Roma Hukuku, Çev: Ziya Umur, İstanbul ,1959, s. 177

⁴ Gönenç, s. 646

⁵ Oğuzoğlu, Hüseyin Cahit : Medeni Hukuk, Şahsın Hukuku -Aile Hukuku, 2. Baskı, Yeni Desen Matbaası, Ankara 1963 s.84; Yalçınkaya, Namık /

Diocletian'in, devletin boşanmaya ilk müdahalesini sağlayan emirnamesi ile şerefsizlik nedenine dayalı boşanma halinde, çocukların hangi tarafa bırakılacağına hâkimin karar vermesi zorunluluğu getirildi. Dolayısıyla bu emirname Roma boşanma hukukunun ilk yasal düzenlemesini belgelemektedir.

Bu kapsamda Roma hukukunda hukuksal bir işlem olarak kabul edilmeyen boşanma, yalnızca karşılıklı rızanın açıklanması ile evliliğin son bulduğu bir olay olarak kabul edilmektedir. Evlenmenin tarafların özgür iradesine dayandığı Roma'da, boşanmada yine tarafların evliliğin devam edemeyeceğine ilişkin ortak iradelerini ortaya koyması ile gerçekleşmiş oluyordu⁶.

I. ROMA HUKUKUNDA EVLİLİK VE AİLE OLGUSU

A. GENEL OLARAK AİLE KURUMU

Aile hukukunu kapsayan ilişkiler, tarihsel süreç içerisinde bütün toplumlar tarafından dikkatle ele alınan bir husus olmuştur. İnsanlık tarihinin en eski kurumu olduğu kabul edilen aileye, siyasi otoriteyle birlikte dinler de müdahale etme ihtiyacını duymuşlar ve onu bu doğrultuda şekillendirmeye çalışmışlardır. Aile kurumunun oluşumunun gereği olan evlilik, içerdiği maddi ve psikolojik unsurlar doğrultusunda kadın ve erkeğin bir araya gelmesinin yapısındaki doğallığına rağmen, kendi haline bırakılmamış, birçok toplumsal kurumun ilgi ve etkisi altına girmiştir.⁷

Aile hukukunu ilgilendiren ilişkiler, diğer toplumsal olgu ve kurumlarda olduğu gibi zaman içinde büyük değişikliklere uğramıştır. Dolayısıyla aile tarihsel bir süreçten elde edilen bir ürün olarak ele alınmalı ve geçirdiği değişimler göz önünde bulundurulmalıdır. Çünkü dönemler içinde değişime uğramayan, kendisini bulunduğu zamana ve içinde bulunulan şartlara uyarlayamayan bir aile yapısından söz etmeğe imkân yoktur. Yani dönem içinde değişmeyen, soyut, durağan bir aileden söz edilemez. Bu değişimde etkili olan unsurlar, toplumsal ve ekonomik düzen çerçevesinde insanların duydukları gereksinimler ve bunları

Kaleli, Şakir : Yeni Boşanma Hukuku, Cilt I-II, 2. Baskı, Türk Hava Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s.54

⁶ Aras, s.52

⁷ Gönenç, s. 645

karşılama biçimleri ile bu amaçla aralarında kurdukları toplumsal ilişkinin niteliğidir.⁸

B. AİLE KURUMUNUN GEREĞİ EVLİLİK OLGUSU

Tüm hukuk sistemlerinde aile, evlilik temeli üzerine kurulur.⁹ Bu haliyle kurulan aile; varlığını evlilik kurumunun prensipleri doğrultusunda meydana gelen gelişmelere paralel olarak, dinamik yapısıyla korumaya çalışır. Bugün uzun yıllar boyunca en genel şekliyle bir kadın ve erkeğin bir araya gelerek oluşturduğu birlik olarak ifade edilen evlilik olgusu da aile kurumundaki değişimlere bağlı olarak, hem özünde hem tanımında radikal değişimlere uğramıştır. Ancak nasıl tanımlanırsa tanımlansın bütün toplumlarda aile kurumunun varlığı evlilik olgusunun varlığına bağlıdır.

Roma hukukunda evliliği diğer birleşmelerden ayıran temel unsur, eşlerin bir ömür boyunca karı koca olarak birlikte yaşam konusundaki değişmeyen niyetleridir.¹⁰ Bu, Roma hukukunda *Effectio Maritalis*, olarak adlandırılır.¹¹ Diğer unsurlar ise, bir erkekle kadının toplumda karı koca olarak yerini almasını ifade eden “*Honar Matrimoni*” olarak ifade edilen evlilik şerefidir. *Honar Matrimoni*, ortak yaşam içinde bir arada bulunan kimselerin, bu birlikteliklerinin ifadesi olarak herkesçe bilinen görünen, açık tavır ve hareketleridir. Bu toplum, içinde karı – koca olarak görülmeyi ifade eder. Evlilik için, “*Honar Matrimoni*” gerçekte tek başına yeterli olan bir unsur olmayıp *Effectio Maritalis*’in karinesidir.¹² Bu unsurlar bulunmadan kadın ve erkeğin birlikte yaşaması “evlilik” olarak kabul edilemez ve bu şekilde yaşayanların ayrılmaları da boşanma değildi.¹³

⁸ Yos, Ekrem : “Çağdaş Ailenin Ulusal Ve Evrensel Tanımı ve Sorunları”, Manisa Barosu Dergisi, Yıl 3, Sayı 7, 1983, s. 51

⁹ Burcuoğlu, Haluk : “Çağdaş Aile Sorunları”, Manisa Barosu Dergisi 1983, Yıl 3 sayı 7, s. 46

¹⁰ Gönenç, s. 646

¹¹ Umur, Ziya : Roma Hukuku Lügati, (Lügat)İstanbul 1984, s. 2

¹² Koschaker, Paul / Ayiter, Kudret: Modern özel Hukuka Giriş olarak Roma Özel Hukukunun Ana Hatları, İzmir 1993, s. 303 ;Di Marzo, Salvatore : Roma Hukuku, Çev: Ziya Umur, İstanbul ,1959, s. 177

¹³ Gönenç, s. 646

Romalılar, evliliğin kadın ve erkek arasında özel bir ilişki yarattığını düşünerek, prensip olarak bu birlikteliğe asgari düzeyde müdahale etmişlerdir. Bu, Roma hukukuna ait bugün elimizde bulunan kaynaklar incelendiğinde aile hukukuna ilişkin çok az metnin bulunmasından anlaşılmaktadır. Burada, Roma hukukçularının mevcut ve işleyen bir oluşuma müdahale etmek istemeyişlerinin, çekimser davrandıklarının izlerine rastlanmaktadır. Karı-koca arasındaki ilişkilerin düzenlenmesi, onların karşılıklı anlayışlarına bırakılmıştır.¹⁴

Roma hukukunda evlilik, tarafların karşılıklı iradelerinin birbiriyle uyuşması ile meydana gelmekteydi. Tarafların iradelerinin herhangi bir şekle bağlı olmadan, açıkça evlenme iradesi (*Effectio Maritalis*) ile bir araya gelmeleri, toplumun bu kişileri evli olarak kabul etmeleri için yeterliydi.¹⁵ İradelerin uyuşması yani consensus ile kurulan evliliğin devamı, tarafların bu konudaki niyeti ve davranışlarının devam etmesine bağlıdır. Dolayısıyla, evlilik tarafların karşılıklı rıza ve isteklerine dayandığından, evlilik konusunda varılan *consensus* sona erdiğinde evlilik bağının boşanma ile son bulacağı kabul edilirdi¹⁶. Roma hukukunda boşanma konusunda kadın ve erkek bakımından farklı uygulamalar olduğu her zaman gündeme gelmiştir. Bunun temel sebebi Roma'da geçerli olan evlilik türleridir.

C. ROMA HUKUKUNDA EVLENME TÜRLERİ

a. Manus Evlenmesi

Roma hukukunun farklı evlenme şekillerini tanıması, doğal olarak bu evlenmelerin sona ermesini sağlayan boşanmaların da farklı şekilde olmasını gerektiriyordu. Ancak burada evlilik için bahsettiğimiz şekil, evliliğin belirli bir şekle bağlı olarak ortaya konan iradeler sonucu

¹⁴ Tahiroğlu, Bülent/Erdoğan, Belgin : Roma Hukuku Meseleleri, İstanbul 2003, (Meseleler),s. 216;Velidedeoğlu, , Hıfzı Veldet : Türk Medeni Hukuku, C.I, Aile Hukuku , 5. Bası, Nurgök Matbaası, İstanbul 1965, s. 179; Bununla birlikte, Roma'da, her zaman tek evlilik(monogami) kuralı geçerli olmuştur. Yani bir kadının iki kocası veya bir kocanın iki karısı olamayacağı belirtilmektedir.(Koschaker / Ayiter: s. 303)

¹⁵ Gönenç, s. 646

¹⁶ Koschaker / Ayiter, s. 303

meydana gelmesi anlamında değildir. Daha önce vurgulandığı gibi, Roma hukukunda evlenme akdinin belirli bir şekilde yapılma zorunluluğu bulunmamakta, tarafların evlenme iradelerini birlikte ortaya koymaları yeterliydi. Ancak kadının kocasının ailesine dâhil olabilmemesini, daha doğrusu kocasının hâkimiyeti altına girmesi; eğer kocası hâkimiyet altındaysa, kocasının hâkimiyeti altına girmesi, yani manus altına alınabilmesi için, “*coemptio*”, “*conferratio*” veya zamanla *manus* altına girmeyi ifade eden “*usus*” adı verilen üç işlemten birisinin yapılması zorunluydu. Kadını manus altına sokan bu işlemlere genel olarak “*Conventio In Manum*” adı verilmekteydi.¹⁷

Kadını manus altına sokan “*Conventio In Manum*” işlemleri evlenmeden ayrı işlemlerdir. Çünkü, evlenme manuslu olabileceği gibi manussuz da olabilmektedir.¹⁸ Evlenme ile manus altına giren kadın ile manus altına girmeyen evli kadının hukuki durumları bakımından farklılıklar söz konusu olmaktadır. Kadının, evlenme ile kocanın hâkimiyetine girmeyerek kendi aile reisinin hâkimiyeti altında kaldığı durumlarda, evlilik birliğinin kadının aile reisi tarafından sona erdirilebileceği kuralı uzun bir süre uygulanmıştır.¹⁹ Aile reisi bu hakkını kadının rızasını almadan kullanabiliyordu. Her ne kadar aile reisi tarafından hâkimiyeti altındaki kadının evlilik bağına sona erdirmesi, geçerli bir boşanma olarak kabul edilse de, aile reisinin eşleri fiilen ayırması mümkün değildi.²⁰

¹⁷ Gönenç, s.648 ; Koschaker /Ayiter, s. 304 ; Villey, Michel : Roma Hukukunun Güncelliği, Çev: Bülent Tahiroğlu, Der Yayınları, İstanbul 2003,s.25; Yalçinkaya / Kaleli, s. 54; Burada açıklanması gereken kavramlardan biri olan “Manus”, hakimiyeti ifade etmektedir. Eski devirlerde aile reisinin aile evlatları ile köleler üzerindeki hakimiyetini ifade ederken, daha sonraları, hakimiyet altına sokan işlemlerden birisini yaparak evlenmiş (*Conventio In Manum*) bir kadının üzerinde kocasının veya kocası hakimiyet altında ise, onun aile reisinin sahip olduğu hakimiyeti ifade eden bir anlam kazanmıştır.(Umur, Lügat, s. 134)

¹⁸ Umur, Ziya: Roma Hukuku Tarihi ,Giriş – Kaynaklar- Umumi Mevhumlar – Hakların Himayesi, , İstanbul 1979, (Roma Hukuk), s. 394,

¹⁹ Di Marzo, s. 198

²⁰ Gönenç, s. 649 dn. 20

Roma ailesi, *Ius Civile*'ye göre, aynı baba egemenliği altında bulunan kişilerden oluşuyordu. *Ius Civile*'nin tanıdığı tek hısımlık olan, “*Agnatio*” hısımlığı bu egemenlik ilişkisine dayanıyordu. Bundan dolayı, evli kadın, kocası veya kocası hâkimiyet altında ise onun aile babasının egemenliği altına girmez ise, kocasının ailesi dışında kalıyordu. Bu durumda ne kocası nede çocukları ile hısımlık durumu söz konusu olamıyordu. Bu durumun yaratacağı sakıncalar ancak kadının kocasının hâkimiyeti altına girmesi ile kaldırılabilirdi.²¹ Kadın evlenmekle kocasının hâkimiyeti altına girmekte, şeklen kocasının bir kız çocuğu durumunda ve eğer daha hayatta ise kayın pederine karşı ise bir kız torunu durumundaydı. Kendi çocuklarına karşı ise, bir kız kardeş yerine geçirdi.²²

aa. Manus Evliliklerinin Çeşitleri

aaa. Coemptio

Coemptio'da, kadının satın alınması veya satış akdine benzeyen bir evlilik türü söz konusudur. *Coemptio*'nun satış yani “*mançipatio*” şeklinde olduğunun eldeki kaynaklar göstermektedir. Her ne kadar dönemin ilim adamları bunu bir milliyetçilik duygusuyla inkâr etmeğe çalışsalar da, toplumlarında satış evlenmesinin olduğu ortadadır. Ama buradaki satışı, bir mal gibi satın alma olarak da kabul etmek zordur. İşlemlerdeki şekille alakalı pek bir bilginin bulunmamasıyla birlikte, *Coemptio*'nun eski zamanlarda nişanlılar arasında akdedildiği bilinmektedir. Nişanlı erkek ile nişanlı kız üzerinde hâkimiyet hakkı olan kimseler arasında bir işlemde meydana geliyordu. Nişanlı kız yapılan bu işlemler içinde bir taraf olmaktan ziyade, kendisi için bir bedel ödenen obje durumundaydı. Bu hafifletilmiş şekliyle milattan sonra dördüncü asra kadar devam etti. Iustinianus hukukunda ise artık böyle bir evlilik kalmamıştır.²³

²¹ Karadeniz-Çelebican, Özcan: Roma Hukuku Tarihi Giriş- kaynaklar – Genel Kavramlar – Şahsın Hukuk – Haklarının Himayesi, 8.Baskı, Yetkin Yayınları, Ankara 2004, s. 164

²² Koschaker / Ayiter, s. 305

²³ Koschaker / Ayiter, s. 306

bbb. Conferreatio

Conferreatio, dini bir törenle yapılan bir evlenme şekli olup taraflar arasında tam bir birlik meydana getirmekteydi. Bu evlilikle, kadın, yalnızca erkeğin ailesine değil, aynı zamanda onun soyuna dâhil olması, yani ona soy bağı ile bağlanması söz konusuydu. Daha çok, “*Patrici*”lerin kabul ettiği bir evlenme şekliydi. Bununla birlikte *Patrici*’ler, *Conferreatio*’nun yanı sıra *Coemptio*’yu da kullanabiliyorlardı. *Pleb*’ler ise yalnızca *Coemptio* ile evlenebiliyorlardı. Daha doğrusu *Conferreatio*, bazı rahiplerin evlenmeleri söz konusu olduğu zaman uygulamak zorunda oldukları bir evlenme şekliydi.²⁴

Bu evliliğin meydana gelebilmesi için on tane tanığın huzurunda, belirli sözlerin söylenmesi ve rahiplerin katılımı gerekliydi.²⁵ Bu evlilik zamanla kayboldu ve dini sebeplerin etkisiyle imparatorluk döneminde bazı rahiplerin evlenebilmesi için yeniden bir şekil verilmeğe çalışıldı. Fakat bu defa da yapılan bu evliliğin, erkeğe kadın üzerinde hakimiyet kurmağa imkan vermediği görüldü. Dolayısıyla bu evlilik zamanla *manussuz* evlilik şekline dönüştü.²⁶

ccc. Usus

Coemptio ve *Conferreatio* evliliklerin de şekle ait bir noksanlığın bulunması halinde bu evliliklerin batıl olduğu kabul edilirdi. Fakat buna rağmen kadın erkekle aynı evde oturmağa başlamışsa ve bu birliktelik yıllarca sürmüşse, o vakit kocanın hakimiyeti *Usus* ile sağlanırdı.

Bu evlilik türü, manuslu evliliklerin katı sonuçlarını yumuşatan bir norm olarak Oniki Levha Kanunları ile getirilen bir kuraldı. Evliliğin, şekil bakımından eksik yapılması durumunda, koca hakimiyeti (*manus*), evliliğin bir yıl kesintisiz sürmesinden sonra meşrulaşmaktaydı. Evlilik, bir yıl içinde eşlerin kesintisiz birlikteliği olarak kabul edilmekteydi. Kadının kocasının evi dışında üç gün kalması durumunda zamanaşımı bozuluyor ve kocanın hâkimiyeti yani *manus* gerçekleşmiyordu. Bu prosedür her yıl tekrarlanabilirdi, böylece eşlerin iradesi manusa değil, evliliğe yöneliyordu. Burada anlatılanlardan da anlaşılacağı gibi, kazandırıcı zamanaşımının uygulanması söz konusudur. Bu kadının,

²⁴ Koschaker /Ayiter, s. 306

²⁵ Gönenç, s. 649

²⁶ Koschaker/Ayiter, s. 306

hukuki bir mal olarak telakki edilmesine, erkeğinde süregelen zilyetlikle birlikte belirli bir süre sonunda mülkiyeti, yani burada ise *manusu* elde etmesidir. Bu şekilde, bir yıllık kazandırıcı zaman aşımı izah edilebilir.

b. Manussuz Evlenme

Roma'da eski dönemlerde evlenmelerin daima manuslu olduğundan şüphe olunmakla beraber, XII Levha Kanununda (MÖ. 451-449) bile *manussuz* evlilikten söz edilmektedir.²⁷ Roma'da zamanın ilerlemesiyle birlikte değişen koşullara paralel olarak evli kadın üzerinde erkeğin hâkimiyet kurması giderek önemini yitirmiş ve *manussuz* evlilikler hızla artmıştır.

Hakimiyet yani “*Manus*” gerçekleşmeden evlilik yapan kadınlar, kocalarının ailesi ile hısım olamıyor, fakat kendi babalarının ya da hısımlıktan gelen vasilerinin hakimiyeti altında kalmaya devam ediyorlardı. Medeni hukuka hâkim olan ilkeler gereğince, *manus* olmadan hısımlık ilişkisine dayalı aile kurulamazdı. Buna rahman *manussuz* evlenme, yeni medeni hukukta kabul görmüş bir evlenme şekli olarak görüldü. Bu tür evlilikten doğan çocuklar, babalarının hukuki durumunu kazanıyor, Roma vatandaşı sayılıyor, kendi babalarına hısım olabiliyor ve onun *patria potestas*'i altına giriyorlardı. Uzun bir dönem *manuslu* ve *manussuz* evlenmeler, birlikte uygulandı.²⁸

Eski çağ yazarlarından bazılarının yazdığına göre *manussuz* evlilik, yani “*sine manu*”, cumhuriyetin ikinci döneminde eşlerin gayri resmi serbest birlikteliği için tek evlenme şekliydi. Hukuk tarihinin tanıdığı en serbest evlenme biçimlerinden birisini oluşturan bu evlilik, eşlerin her gün yeniledikleri bir rızaya dayanmaktadır.²⁹ Bu evlilik yalnız klasikten sonraki devirde ayakta durmakla kalmamış, Bizans imparatoru *IV. Leon*'un dini evlenmeyi kabul ettiği döneme kadar varlığını korumuştur.³⁰

²⁷ Koschaker / Ayiter, s. 309 ;Gönenç, s. 650

²⁸ Akıncı,Şahin:Roma Hukuku,Konya 2003 s.226;Koschaker / Ayiter, s. 309

²⁹ Pugliese ,Jean : Roma Ailesine Tarihi Bir Bakış Çev: Ziya umur (İÜHFİM, Cilt XXII sayı 1-4 s. 346); Yalçınkaya / Kaleli, s. 55

³⁰ Uzun zaman manussuz evlenme Roma'ya has bir şey zannedilmesine rağmen sonradan karşılaştırmalı hukuk araştırmalarında varılan sonuçlara göre, birçok millet ve bilhassa Germen hukukunda manussuz evliliğe yer

c. Manusa Dayalı Evlilikleri Kabul Etmeyen Görüş

Roma hukukunda evliliklerin *manuslu* ve *manussuz* olmak üzere iki çeşit olduğu genel itibarıyla dile getirilmiş olsa da, 1940 senesinde Volterra, *manus* ve evlilik arasında Roma hukukunda hiçbir bağlantının bulunmadığını ilke olarak ortaya attıktan sonra, bu konu üzerinde çokça durulmuş ve bu gün Volterra'nın görüşleri genel kabul görmektedir. Volterra, Roma'da evliliğin tek bir çeşidinin olduğunu onun da tarafların consensus'una dayanan evlilik olduğunu, *manus* gibi bir unsurun doğrudan evlilikle alakasının bulunmadığını belirtmektedir. Yine Volterra, Roma hukukunda evliliğin, sadece *Consensus* yada *Effectio Maritalis*'e dayanması sebebiyle hukuki işlem değil, hukuki olay olduğunu kabul etmektedir. Dolayısıyla, manusun, evlenen kadının mal durumunu gösterdiği, bunun mal rejimlerini ilgilendiren bir husus olduğunu ve evliliklerin de mal rejimlerine göre çeşitlendirilemeyeceğini belirtmekteydi.³¹

Her ne kadar Roma hukukunda evlilikleri doğrudan manus ayrımına göre ikiye ayırmak doğru olmasa da manusu bir mal rejimi olarak kabul etmekte doğru değildir. Çünkü günümüzde mal rejimleri, insanlar üzerinde hâkimiyetten ziyade, mal varlığı üzerinde hâkimiyeti temsil etmektedir. Ama Roma hukukunda *manus* kadın üzerinde hâkimiyeti ifade ettiğinden aynı zamanda kadının medeni durumunun yakından ilgilendirdiği, doğrudan mal rejimi olarak kabul etmek mümkün değildir. Aksi takdirde *manussuz* evlenen kadının kocasının ailesinin dışında kalması ve aynı zamanda kocasına çocuklarıyla hısım olmaması açıklanamaz.³²

D. EVLİLİĞİN MEYDANA GELMESİNDE TARAFLARIN RIZASI

a. Pater Familias'ın Rızası

Klasik hukuk döneminde hâkimiyet altında bulunan kişilerin evlenmelerinde aile babasının yani *pater familias*'ın rızasına ihtiyaç

verildiği ve burada "Friedelehe" olarak adlandırıldığı ortaya çıkmıştır.(Akıncı,s.231;Koschaker / Ayiter, s. 310)

³¹ Erdoğan Belgin/Tahiroğlu, Bülent: Roma Hukuku Dersleri, (Dersler), İstanbul 2003, s. 77; Koschaker/Ayiter, s.310

³² Karadeniz-Çelebican s. 164

olduğu, o döneme ait metinlerden anlaşılmaktadır. Klasik dönemden önceki dönemde de aile babasının egemenliği altında olanların evlenmesinde, aile babasının rızası gerekiyordu. Bu rıza, erkek çocuklar için zımni; kız çocuklar için açık olması gereken bir beyandı. Çağdaş hukukta da, reşit olmayanların evlenmesinde, anne ve baba yada vasi dinlenilmektedir.³³ Roma hukukunda da aile reisinden alınan rıza buna benzemektedir. Klasik hukuk döneminde milattan evvel 18. yüzyılda *Augustus*'un "*lex julia de maritondis ordini bus*" kuralı ile bir taraftan evlenme mecburiyeti getirilmiş, diğer taraftan sebepsiz olarak rızasını bildirmeyen aile reisini, rızasını bildirmek için zorlayabilmek imkânı tanınmıştır.³⁴

b. Tarafların Rızası Ve Ehliyet Durumu

Roma hukukunda tarafların rızalarını dile getirdikten sonra *Effectio Maritalis*'in sağlanması ile evlilik birliği kurulmuş oluyordu. *Ius Civile*'ye göre evlenmenin geçerli olabilmesi için, özellikle erkeğin evlenme ehliyetine sahip olması yani "*connibium*" olması zorunluydu. Roma vatandaşı olanların bu ehliyetleri bulunmaktaydı. Bir Roma vatandaşı, Roma vatandaşı olmayan bir kadınla evlenmek isterse "*connibium*" bakımından özel bir izin alması gerekirdi. Evlenme ehliyetinin bir gereği olan ergenlik sorunu bütün klasik hukuk döneminde tartışılmıştır. O dönemde iki farklı hukuk okulu bulunmaktaydı. Bunlardan, *Proculianus*'lar , on dört yaşını ergenlik yaşı olarak kabul ederken, *Sabinianus* okulu, geçmişten gelen geleneklerinin de etkisiyle vücudun dış görünüşünü ve vücut yapısını ergenliği belirlemede esas kabul etmişti. Ancak zamanla *Proculianus*'ların fikri genel kabul gördü ve ergenlik yaşı erkek için 14, kız için 12 olarak kabul edilip *Corpus Iuris Civilis*'e de öyle geçirildi.³⁵

E. MÜMKÜN OLMAYAN EVLİLİKLER

Bu tip evliliklere köle ile hür olan vatandaşlar arasındaki birleşmeler örnek verilebilir. Bu tür birleşmelere "*Contubernium*" denmektedir. Burada taraflardan birinin köle olması yeterliydi. Gerek

³³ Öztan, Bilge : Aile Hukuku, 4. Baskı, Turhan Kitapevi, Ankara 2004, s. 107

³⁴ Koschaker / Ayiter s. 306

³⁵ Koschaker / Ayiter , s. 307

contubernium, gerek kölelerin kendi içlerindeki bu birleşmeler, özgürlüğün kazanılmasıyla geçerli bir evlilik halini alırdı. Bunun gibi orduda görevli askerler, fiili hizmetleri devam ettiği sürece evlenemezlerdi. Terhis oldukları zaman hem Roma vatandaşı olurlar hem de diledikleri bir yabancı ile (*Peregrina*) evlenmelerini sağlayacak "*Connubium*"³⁶ hakkını elde ederlerdi. İmparator emirnameleri daha önce beraber yaşadıkları kadınlarla olan beraberliklerini, geçerli bir evliliğe dönüştürüyordu.³⁷

F. AİLE HUKUKUNA İLİŞKİN UYUŞMAZLIKLARDA DAVA YOLUNA GİRME

a. Legis Actio Sacramento In Rem Davası

Aile hukukunda genel olarak, dava kavramı yer almamakla birlikte, aile hukukuna ait mutlak haklar, özellikle mameleke ilişkin uyuşmazlıklar, dava yoluyla hallediliyordu. Sınırlı da olsa aile hukukunun davaya konu olan durumların da, özel yargılama sistemi geçerli olduğu zamanlarda, *legis actio*'lar usulünün dava şekillerinden olan ve yukarıda ilgili kısımda izah edilen *Legis Actio Sacramento In Rem* davası söz konusu olurdu.

Bu dava ile aynı haklar ve aile hukukuna ait mutlak haklar konusundaki uyuşmazlıklar çözüldü. Mesela, aile evlatları üzerinde *patria potestas* ile evli kadın üzerindeki *manusa* ilişkin uyuşmazlıklar bu dava şekli ile görülürdü. Bu davada taraflar iddialarını ispat etmekle mükellef oldukları için, ispat zorunluluğu bulunmaktaydı ve dava için hâkimin verdiği karar kesindi. Günümüzde olduğu gibi karardan sonra aynı anlaşmazlık konusunda yeni bir dava açılamazdı.

b. Nafakaya İlişkin Davalar

Roma aile hukukuna ilişkin olarak davaya konu olan diğer bir husus da nafakaydı. Eşler arasında nafaka verme yükümlülüğü olmadığı için nafakayı ancak, sistem dışı yargılamada (*Cognitio Extra Ordinem*) isteyebiliyorlardı. Yukarıda da açıklandığı gibi bu usulde dava tek bir aşamada ve devlet memuru olan hâkimin önünde görüldüğü için diğer dava usullerinden farklıydı.

³⁶ Connubium :Geçerli evlilik (Umur, Lügat, s. 112)

³⁷ Koschaker/Ayiter , s. 308

Yine sistem dışı yargılama sırasında bazı istisnai usullerde uygulanmaktaydı. Özellikle nafaka konusunda çıkan uyuşmazlıkları süratle sonuçlandırmak amacıyla, kısa muhakeme usulüne başvurulurdu. Bu şekilde usulün bazı kısımları atlanır, bazı şekillerden vazgeçilir, süreler kısaltılır ve dava çabuk görülmüş olurdu. Kısa yargılama usulü, modern maddi usul hukukunda öngörülmüş olan özel muhakeme usullerinde “Seri Muhakeme Usulü”ne benzemektedir.³⁸

II. ROMA HUKUKUNDA BOŞANMA (DIVORTIUM)

A. GENEL OLARAK

Roma hukukunda evliliği sona erdiren çeşitli sebepler sayılırken, boşanma (*divortium*) evlilik bağına ortadan kaldıran bir durum olarak ayrıca ele alınmakta ve düzenlenmektedir. Öncelikle, bugün olduğu gibi Roma hukukunda da boşanmadan söz edilebilmek için öncelikle taraflar arasında kurulmuş, geçerli bir evlilik bağına bulunması zorunludur. Bu evlilik bağı da her şeyden önce taraflar arasında evlilik niyetinin yani *Effectio Maritalis*'in bulunmasını gerektirir. Bu nedenle Roma hukukunda boşanma, taraflar arasındaki evlilik niyetinin sona ermesi yada evlilik bağına ortadan kalkması olarak tanımlanmaktadır.³⁹ Bu durumda evliliğini sona erdirmesi bakımından, evlilik niyetinin, eşlerden yalnızca birisinde ya da her ikisinde birden ortadan kalkması bakımından bir fark yoktur. Her iki durum da, “*Divortium*” olarak adlandırılmaktadır. Bununla beraber eşlerden birisinin diğerine evliliği sona erdirmeye arzusuna ilişkin olarak yaptığı beyana “*Repudium*” denmektedir.⁴⁰ Önceleri eşlerden birisinin diğer tarafa evlilik bağına çözülmesini bildirmesi için kullanılan *Repudium*, daha sonraları tek taraflı irade beyanı ile evliliğin sona erdirilmesi anlamında kullanılmıştır.⁴¹ *Repudium*, aynı zamanda nişanın bozulması anlamında da kullanılmaktadır. Ancak *divortium* ile *repudium* arasında şu fark vardır: “*Repudium*” hem evlenmeden önce yani nişanlılık durumunda, hem de evlenmeden sonra da yapılabilirken; “*Divortium*” yalnızca evlenmeden

³⁸ Karadeniz-Çelebican s. 364; Tahiroğlu/Erdoğan, (Usul) s. 42

³⁹ Berger, Adolf: A Encyclopedic Dictionary Of Roman Law, Philadelphia 1953, s.439; Tahiroğlu / Erdoğan, s. 220

⁴⁰ Koschaker/Ayiter, s.303; Berger, s.439; Gönenç, s. 646

⁴¹ Umur (Lügat), s. 183; Koschaker / Ayiter, s. 1

sonra yapılabilirdi. Dolayısıyla nişanlı bir kadının *divortium* yapması söz konusu olamazdı.⁴²

Boşanmanın devamlı bir anlaşma olarak görülen evlilik ilişkisinin; anlaşmanın ortadan kalkması ile meydana gelen doğal bir sonucu olarak görülmesi nedeniyle, Roma hukukunda boşanmamayı veya bir boşanma halinde ceza vermeyi taahhüt etmek mümkün değildir. Hatta bu tür anlaşmaların yapılması hoş karşılanmamış, ayıp sayılmıştır.⁴³

Evliliğin sona erdiren *Divortium*, Roma hukukunun en eski devirlerinden itibaren kabul edildiği anlaşılmaktadır. Kaynaklardan elde edildiği kadarıyla Roma'daki ilk boşanma örneğinin, çocuk sahibi olamayan karısından boşanan *Carvillus Ruga* olduğundan söz edilmektedir. Yunanlı yazar Plutarkos, Roma'nın kurucusu olduğu kabul edilen *Romulus* dönemine ait boşanma kurallarından söz ederken, Roma'nın eski dönemlerinde kadın ve erkek bakımından farklı yaklaşımların olduğu şeklinde bilgiler vermektedir. Buna göre, *Romulus* tarafından yayınlanan kanunda, kadınlara eşlerini boşanma izni verilmemektedir. Kocanın karısını boşaması ise, ancak belli bir takım sebeplere dayanması halinde mümkün olacağı, aksi takdirde karısını boşayan erkek malların yarısını boşandığı karısına, diğer yarısını da dini mabetlere bırakmak durumunda kalacağını belirtmektedir.⁴⁴ Ancak Plutarkos'un verdiği bilgilerin tam olarak güvenilir olamayacağı belirtilmektedir.⁴⁵

⁴² D.50.16.191:”Inter divortium et repidium hoc interest, quad repudiari etiam futurum matronium potest, non recte, autem sponsa divortisse dicitur, quad divortium ex eodictum est, quad in diversas partes eunt qui discedeunt”

“ Divortium ile repudium arasında şu fark vardır ki repudium evlenmeden sonra da yapılabilir, halbuki nişanlı bir kadın divortium yaptı denemez.” Di Marzo, s. 197, dn. 58

⁴³ D.45.1.19;C.6.42.2; Di Marzo,s.197;Gönenç, s. 647

⁴⁴ Stephenson, Andrew: A History Of Roman Law With A Commentary On The Institutes Of Gaius And Justinian,Colorado 1992, s.32; Somer ,Pervin : “Dar Anlamda Roma Aile Hukukunun Esasları “,Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Yayın No: 2, İstanbul 2002, s. 175 dn 99; Yalçınkaya / Kaleli, s. 56

⁴⁵ Somer, s. 175

Genel olarak anlatılanlardan anlaşılacağı üzere, Roma'da hukukun zaman içindeki gelişimine paralel olarak boşanmayı düzenleyen bazı kanunlar olmasına rağmen, kural olarak, hiçbir zaman kanunda yazılı nedenlerle ve bir hâkim kararı ile boşanmanın düzenlenmesi benimsenmedi.⁴⁶

B. MANUSA DAYANAN EVLİLİKLERDE BOŞANMA USULÜ

a. Coemptia ve Usus İle Yapılan Evliliklerde Boşanma

Manusa dayanan evliliklerde, *Coemptio* ve *Usus*, evlenen kadının kocasının hâkimiyeti altına girmesini sağlayan işlemler olmaları nedeniyle evlilik birliğinin de gerçek anlamda sona erdirilebilmesi için, "*Remancipatio*" adı verilen hâkimiyetten çıkarma işleminin yapılması gerekiyordu. Gerçekten, kocanın karısını hâkimiyetinden çıkarması bir boşanmadan çok, evliliği sona erdirmeye arzusunda ilişkin olarak yaptığı beyan olan "*Repudium*" niteliğini taşımaktadır. Diğer yandan kadının, kocasının izni olmaksızın onun hâkimiyetinden çıkabilmesi mümkün görünmemektedir. Bu nedenle bu tür evliliklerde kadının boşanmayı talep etme yetkisi olmadığı gibi, reddetme yetkisinin de olmadığı düşünülmektedir. Roma hukukunun ilk dönemlerinde boşanma hakkının kadına tanınmadığı yönündeki yargının temel sebebi de bu durumdur.⁴⁷

b. Conferratio İle Yapılan Evliliklerde Boşanma

Evlenen kadının manus altına girmesini sağlayan diğer bir işlem olan *Conferreatio*'da, evlilik bağının ve kadın üzerindeki hâkimiyetin ortadan kaldırılabilmesi için, *Conferreatio*'nun tersi olan "*Differratio*" adı verilen dini törenin yapılması gerekiyordu.⁴⁸ Zira Roma hukukuna göre yapılmış olan bir hukuki işlemin ve sonuçlarının ortadan kaldırılabilmesi ancak bu işlemin tersi olarak kabul edilen "*Actus Legitium*" işleminin yapılması ile mümkündür.⁴⁹

⁴⁶ Oğuzoğlu, s. 84; Velidedeoğlu, s. 177

⁴⁷ Buckland, William Warwick : A Text-Book Of Roman Law From Augustus To Iustinian, Cambridge 1932, s.118; Stephanson, s.357; Gönenç, s. 649

⁴⁸ Sohm, Rudolf : A Textbook Of The History And System Of Roman Private Law, Çev. J. Ledlie Crawford, New Jersey 1970, s.475

⁴⁹ Buckland, s.120; Gönenç, s. 649

C. MANUSSUZ EVLİLİKLERDE BOŞANMA USULÜ

a. Aile Reisinin Evliliğe Son Vermesi

Manussuz evlenmelerde, kadının evlenme ile kocanın hâkimiyetine girmeyerek, kendi aile reisinin yani pater familiasın hâkimiyeti altında kaldığı durumlarda, evlilik birliğinin kadının aile reisi tarafından sona erdirilebileceği kuralı uzun süre devam etti. Aile reisi, bu hakkını kadının rızası olmasa dahi kullanabilmekteydi. Her ne kadar aile reisi tarafından, hâkimiyeti altında bulunan kadın ve onun kocası arasındaki evlilik bağının sona erdirilmesi geçerli bir boşanma olarak kabul edilse de aile reisinin, eşleri fiilen ayırması mümkün değildi.⁵⁰ Aile reisine tanınan bu hak erkek evlat için, erken bir dönemde ortadan kalkmakla birlikte, kız evlat bakımından uzun süre devam etmiş ancak bu yetkinin azaltılmasına çalışılmıştır.⁵¹

b. Eşlerin Kendi İradeleriyle Boşanması

Zaman içinde Roma'da değişen koşullarla birlikte, *manussuz* bir evlenmede karı ve kocanın ortak arzusu ile⁵² veya taraflardan yalnız birinin isteği ile evlilik birliğinin sona erdirmesi mümkün hale geldi. Fakat eşlerden birinin, evlilik birliğini sürdürme konusundaki niyet ve isteğinin ortadan kalkmış olduğunun, diğer eş tarafından açıkça anlaşılabilmesi gerekmektedir. Eşlerin boşanma istekleri konusundaki beyanları açık olarak; sözle davranışlarla veya bir elçi aracılığı ile karşı tarafa bildirmeleri mümkündü.

Boşanma anlık bir tepkinin sonucu olan bir karar veya kısa bir terk değil; evliliği sona erdirme konusunda ciddi bir kararın sonucu olmalıydı. Örneğin, bir kimse üçüncü bir kişiyi boşanma iradesini beyan eden bir yazıyı eşine götürmekle görevlendirdikten sonra pişman olur, ancak üçüncü kişiyi haberdar etme olanağı bulamazsa, mektubun teslim edilmiş olması ile boşanma gerçekleşmiş olmaz ve evlilik devam

⁵⁰ Gönenç, s. 649 dn .20

⁵¹ Di Marzo, s. 198; "Çiçero'nun kızını bir başkası ile evlendirmek için bu hakkını kullandığı bilinmektedir. "(Gönenç, s. 649 Dn.19);Buckland, s.117;Stephanson, Andrew: A History Of Roman Law With A Commentary On The Institutes Of Gaius And Justinian, Colorado 1992, s.357

⁵² Divortium communi consensu: Kadın ve erkeğin ortak evlenme iradesi demektir.(Umur, Lügat, s. 78)

ederdi.⁵³ Ancak kocanın karısından evin anahtarlarını geri vermesi konusundaki davranışları, kocanın karısına “mallarını götürebilsin” veya “malların sende kalabilir” tarzındaki beyanları, boşanma iradesinin açıklanması anlamına gelir ve boşanma gerçekleşmiş olurdu.⁵⁴

Çeşitli kaynaklarda, boşanma iradesinin yedi tanık huzurunda yazılı ya da sözlü olarak yapılması gerektiği belirtilmekle birlikte, bu konu da bir kesinlik bulunmamaktadır. Çünkü bir takım yazarlar, boşanma iradesinin yedi tanık huzurunda yapılmasından söz ederek *lex lulia de adulteris*'de yer alan hükmün ispat bakımından gerektiği ve boşanmanın geçerliliği bakımından böyle bir zorunluluğun bulunmadığı belirtilmektedir. Bunun bir zorunluluktan ziyade, bir yöntem olduğu vurgulanmaktadır.⁵⁵

Hukuksal bir işlem olmayan boşanma, yalnızca karşılıklı rızanın sona ermesini belirleyen bir olaydı. Bunun sonucu olarak kadında, boşanma isteyebilir ve tek taraflı olarak evliliğe son verebiliyordu.⁵⁶ Eşlere tek taraflı boşanma olanağı tanıyan kuralın tek istisnası, zinaya dayalı boşanmada görülmekteydi. Kanunların cezalandırdığı zinanın, Roma'da yalnız kadın tarafından işlenebileceği kabul ediliyordu. Bu da kocanın karısı üzerindeki yetkilerinin sınırsız olduğu düşüncesinden kaynaklanıyordu. Roma'da *August* döneminde çıkarılan “*Lex lulia*”, zina suçu bakımından bazı yenilikler getirmişti. Buna göre, zinadan doğan suçun davası, karının boşanmasını takip eden 60 gün içinde kocası ve babası tarafından açılabilirdi. Bu süre geçtikten sonra, bu davayı diğer vatandaşlarda açabilirdi. Suçun sabit görülmesi halinde cezası Roma hukukunda “*Relatio In Insulem*” olarak tanımlanan nef'i idi. Bundan başka, suçlu kadının cihazının yarısıyla mamelekinin üçte biri müsadere olunurdu. Mameleki bulunmayan kadına cismani bir ceza verilirdi. Bu cezaların yanında, zina yapan kadına evlenme yasağı getiriliyordu. “*Lex*

⁵³ Honig, Richard:Roma Hukuku, Çev. Şemsettin Talip, İstanbul 1938, s.169;Di Marzo, s. 197

⁵⁴ Stephanson, s.139;Sommer, s. 179; Tahiroğlu / Erdoğan s. 221 dn. 42

⁵⁵ Berki ,Şakir : Roma Hukuku, Ankara 1949 ,s. 171;Berger, s.439; Gönenç, s. 650 dn.26

⁵⁶ Gavdemet Jean-Roma İmparatorluğunda Kadının Hukuki Durumu – Çev: Bülent Tahiroğlu, MHAD, 1972/9, s. 205

Iulia” daha sonraları, *Constantin* zamanında değiştirildi. Hıristiyanlığın da etkisi ile zinanın cezası arttırıldı.⁵⁷

D. BOŞANMANIN ÖNLENMESİ İÇİN BAŞVURULAN ÖNLEMLER

Roma hukukunda, boşanmanın belirli sebeplere dayanması gerekmiyordu. Boşanma sebeplere bağlanmayan özgürce kullanılabilen bir hak olarak görülüyordu. Romalılar, boşanma için, tarafların fikir veya kişilik olarak farklı olmalarını yeterli görmüşlerdi.⁵⁸ Bugün yürürlükte olan ve boşanmayı kabul eden hukukların çoğunda boşanma, kanun koyucunun belirlediği sebeplere dayanmaktadır.

Manussuz evliliklerin yaygın hale gelmesi bu tür evliliklerde mevcut olan boşanma olanaklarının, manuslu evlenmelerde de kullanılmayla başlanması ve özellikle kadının da “*Repudium*” hakkını elde etmesi ile boşanmalar daha kolay ve yaygın hale gelmiştir.⁵⁹

Cumhuriyet döneminin sonlarına doğru ve özellikle imparatorluk döneminde, boşanmalar çok yüksek orandaydı. Kocası tarafından boşanan kadın evlilik nedeniyle kocanın mülkiyetine getirdiği malları yani *Dos*’u⁶⁰ geri alarak evden ayrılıyordu. Ancak çocuklar genellikle babanın evinde kalıyordu. Pek çok ailede, farklı kadınlardan doğan çocuklar bir arada bulunuyordu. Boşanmanın kocanın kusurundan veya ona isnat edilebilen bir sebepten ötürü gerçekleşmesi ya da babanın çocuklara yönelik kötü davranışlarının söz konusu olduğu hallerde, çocuklar babalarına bırakılmıyordu.⁶¹

Boşanmalar ve yeniden evlenmeler, toplum tarafından doğal karşılanan bir durumdu. Özellikle Roma’nın üst tabakasında çok

⁵⁷ Şensoy, Naci : "Zina Cürmü", (İÜHFİM, Cilt.VIII, Sayı . 1-2, s. 74)

⁵⁸ Honig, Richard : Roma Hukuku, Çev. Şemsettin Talip, İstanbul 1938, s.169;D.24.2.2.” Divortium auyem vel a divarsitate mentium dictum est vel quia in diversas patres eunt, qui distrahunt matrinoium” ; “Boşanma fikirlerin farklılığına veya evliliği sona erdirenlerin farklı olmalarına denir.”(Tahiroğlu/Erdoğan, s.221)

⁵⁹ Sohm, s.476;Gönenç, s. 651

⁶⁰ Dos :Kadının evlilik nedeniyle kocanın mülkiyetine getirdiği cihazlardır.(Umur,lügat,s.122)

⁶¹ Berki, s. 173

yaygındı. Örneğin, *Ceasar*, *Cicero*, *Cladius* üçer kez evlilik yapmışlardı. Ayrıca Romalılar boşanmış bir kadınla evlenmekten kaçınmıyorlardı. Hatta bu tür evlilikleri imparatorlar dahi yapmışlardı. Buna rağmen tek bir erkeğe bağlı kalan bir eş her zaman takdir edilirdi.⁶²

Roma'da, evliliklerin boşanma ile sona ermesinin çok yaygın hale gelmesi karşısında, bu durumun engellenmesine yönelik olarak dolaylı tedbirlere başvuruluyordu. Fakat, evliliğin sona ermesinde kusuru bulunan eşe uygulanacak para cezaları dışında, boşanmayı engelleyici hükümler bulunmamaktaydı.⁶³

a. İmparatorluk Döneminde Alınan Önlemler

İmparatorluk döneminin başlarında, evlilik kurumu ciddi ölçüde yıpranmağa başlamıştı. Eskiden evlenmek ve çocuk sahibi olmak, ahlaki açıdan her Roma vatandaşı için topluma karşı olan bir görev niteliğinde görülürken; zamanla bir taraftan boşanmaların yaygınlaşması, diğer taraftan bekârlığa ve çocuk yapmamağa yönelik eğilimlerin artması, aile birliğini sarsmasına neden olmuştu.⁶⁴ Bütün bu olanlar karşısında imparator *Diocletion*, bir emirname ile devletin boşanmaya ilk müdahalesini sağladı. Buna göre, şerefsizlik nedenine dayalı boşanma halinde, çocukların hangi tarafa bırakılacağına hâkimin karar vermesi zorunluluğu getirildi. Dolayısıyla bu emirname Roma boşanma hukukunun ilk yasal düzenlemesini belgelemektedir. Daha sonraki yıllarda da bazı imparatorluk emirnameleriyle birtakım önlemler alınmış ise de boşanma olgusunun önüne geçilememiştir.⁶⁵

aa. Evlenme Yükümlülüğünün Getirilmesi

Roma'da, aile birliğini sarsan ve toplum yapısını rahatsız eden boşanma ve aile içindeki yozlaşmanın getireceği sakıncaları ortadan kaldıran iki kanun önem taşımaktaydı. Bunlardan birincisi, bekârlıkla mücadeleyi amaçlayan "*Lex Julia Maritatis Ordinibus*" diğeri ise, aynı nitelikte olan "*Lex Papia Pappae*" adlı kanunlardır. Bu kanunlarda yer alan hükümlerle 20 ile 50 yaş arasındaki erkeklerin ve 25 ile 60 yaş

⁶² Gönenç, s. 651 dn. 33

⁶³ Honig, s.169;Somer, s. 179

⁶⁴ Honig, s.170

⁶⁵ Velidedeoğlu, s. 180; Oğuzoğlu, s. 84

arasındaki kadınların evlenme yükümlülüğü altında olduğu belirtilmekte ve ayrıca evlenen herkesin çocuk sahibi olması gerektiği kabul edilmekteydi.

Bu zorunlulukları yerine getirmeyenler için ağır şartlar getirilmiştir. Bu kanunlar ile evliler ve çocuk sahipleri korunuyor, bekârlar özellikle miras hukukuna ilişkin bazı haklardan mahrum edilmek suretiyle bir anlamda cezalandırılıyorlardı. Şöyle ki, bekârlar vasiyetname ile kendilerine bırakılan şeyleri iktisap edebilme hakkından yoksun bırakılmışlardı. Evli olmakla birlikte, çocuk sahibi olmayanlar da kendilerine bırakılan mirasın ancak yarısını iktisap edebilmekteydiler. Buna karşılık, çok çocuklu aileler ve özellikle kadınlar pek çok haktan yararlanabilmekteydi.⁶⁶

bb. Boşanmayı Talep Eden Tarafa Mali Yükümlülükler Yüklenmesi

Çıkarılan bu kanunlar, aynı zamanda evlilik yapmaları yasaklanmış fakat birlikte eş hayatı sürdüren kişiler arasındaki ilişkileri de meşrulaştırdı. Ayrıca evli olanların çocuk sahibi sayılabilmeleri için erkeklerin bir çocuğa, kadınların üç çocuğa, özgürlüğe bırakılanların ise dört çocuğa sahip olmaları gerekiyordu.⁶⁷ Bu kurallara uyan kadınlar ayrıcalık kazanıyordu. Örneğin; vasiyete göre ve sınırlamağa tabi olmaksızın mirasa sahip olabiliyorlardı. MÖ. 18 yılında çıkarılan yasa, boşanma özgürlüğü ilkesine dokunmadan nikâhın bozulmasını, yedi tanık huzurunda yapılması kuralını getirdi ve bununla birlikte boşanma belgesi de veriliyordu. Hatta esassız boşanmalar da belirlenmişti. Eğer boşanmayı isteyen kadın ise, getirdiği mallar kocasında kalıyordu. Eğer suçlu olan erkek ise, kadın kendi mallarını götürebiliyordu. Mahkeme veya diğer bir organ tarafından boşanma sebeplerinin esaslı bir şekilde incelenmesi mümkün değildi. Ayrıca daha önce de vurgulandığı gibi Roma hukukunda, devletin nikâh ilişkilerine müdahale ederek bunların bozulmalarına engel olabileme imkânı bulunmuyordu.

⁶⁶ Honig, s.170;Sohm, s.478; Gönenç, s. 652;Yalçinkaya / Kaleli, s. 57 / Koschaker/Ayiter, s. 311

⁶⁷ Koschaker/Ayiter s. 310

cc. Boşanma Sebeplerinin Sınırlandırılması

Aile birliğinin korunmasına yönelik çabalar, Hıristiyan imparatorların, özellikle boşanmaya ilişkin düzenlemeleriyle devam etti. Ancak bu dönemde dahi boşanmanın yasaklanması mümkün olmadı. Yapılan düzenlemeler, boşanmaların belli sebeplere bağlanması yönünde oldu. Erkeğin evlilik birliğini tek taraflı olarak sona erdirebilmesini yani *Repudium* 'u mümkün kılan sebepler, kadınlar için daha da sınırlandırıldı. Her ne kadar yapılan düzenlemelerde yer almayan sebeplerle veya sebepsiz olarak yapılan boşanmalar geçerli olarak kabul edilse de, evliliğin bu şekilde sona ermesine neden olan tarafa birtakım yaptırımlar uygulanmaktaydı.⁶⁸

İmparator *Constantinius*, kadına boşanma hakkını ancak belirli durumların varlığı halinde verileceği kuralını getirdi. Belirtilen sebeplerden birine dayanmaksızın boşanan kadın, evlenme nedeniyle getirdiği cihaz olan *Dos* 'u ve en küçük eşyaya kadar, kocasından aldığı her şeyi terk etmek zorundaydı.⁶⁹ Aynı şekilde, koca da ancak belirli sebeplerin varlığı halinde karısını boşayabiliyordu. Aksi takdirde, *Dos* 'u karısına iade etmek zorunda olmakla birlikte, ikinci defa evlenmesi de yasaklanmıştı. Bu yasağa uymayarak tekrar evlenmesi halinde, boşanmış olduğu eski eşi, ikinci eş tarafından getirilen *Dos* 'a el koyma hakkına sahip olurdu.⁷⁰

Boşanmanın serbestliğine karşı yapılan bu sınırlamaları çok sert bulan *II. Theodosianus*, evliliği sona erdiren iradenin şekli bir beyana tabi tutulmasını öngörerek, daha önceki kanunları yürürlükten kaldırdı ve boşanmayı yeniden karşılıklı evlilik iradesinin mevcut olmamasına dayandırmak istedi.⁷¹ Bununla birlikte aynı imparator 10 yıl sonra, hukuki sebebi olmayan boşanmaları yasakladı. Ancak sebepsiz boşanmalara ilişkin cezalar hafiflemişti. Hukuki bir sebebi olmadan boşanan kadının, boşanmadan itibaren beş yıl içinde evlenmesi yasaklanmıştı. Aksi takdirde şerefsizlik olarak adlandırılan *infamia* 'ya maruz kalırdı. Daha sonra eşlerin anlaşarak boşanmaları halinde bir yıllık

⁶⁸ Gönenç, s. 652

⁶⁹ Di Marzo, s. 199

⁷⁰ Buckland, s.117;Gönenç, s. 653

⁷¹ Velidedeoğlu, s. 180; Yalçınkaya / Kaleli, s. 57

bir bekleme süresi getirildi. Kadınlar için getirilen bu bekleme süresi dışında, boşanan kadın ve erkeğin yeniden evlenmesi konusunda başka bir engel bulunmuyordu.⁷²

b. Iustinianus Döneminde Alınan Önlemler

İmparator *Iustinianus* döneminde de haksız olarak boşanan eşe bir takım cezalar verilmekle birlikte tek taraflı boşanma varlığını korumuştur.⁷³ Bu dönemde Iustinianus çıkarttığı bir emirnameyle, Roma hukukunda Hıristiyanlığın da etkisi ile bir kavram ortaya çıkmıştı. Bu da evlendikten sonra ortaya çıkan akıl hastalığının boşanma sebebi olamayacağı kuralıdır. Bu post klasik kavram, daha sonra evlenmenin feshi konusunda da yorumlanmış ve “eğer bir kimse evlenme sırasında mevcut olmayan bir akıl hastalığına sonradan maruz kalırsa evlilik bu nedenle feshedilemez” kuralı ile bu düşünce doğrulanmıştır.⁷⁴

E. ROMA HUKUKUNDA BOŞANMA SEBEPLERİ

Roma’da, evliliklerin boşanma ile son bulmasının yaygın hale gelmesi karşısında, bu durumun engellenmesine yönelik olarak dolaylı tedbirlere başvuruluyordu, ancak evliliğin sona ermesinde kusurlu olan eşe uygulanan para cezaları dışında, boşanmayı engelleyici hükümler mevcut değildi. Klasik hukuk dönemi boyunca, boşanmanın yalnız belirli sebeplerin varlığı halinde geçerli olabileceği ve bunların dışında cezai yaptırımların uygulanacağı fikri hiçbir zaman tam olarak benimsenmedi. Nihayet, *Iustinianus* döneminde boşanma sebepleri dört ana başlık altında toplanmıştır.⁷⁵

a. Kusursuzluğa Dayanan Boşanma (Divortium Bona Grita)

Iustinianus döneminde, bu boşanma sebebine göre, eşlerden bir tanesi, taraflara kusur yüklenmesi mümkün olmayan bir sebepten dolayı evlilik birliğini sona erdirebiliyordu. Eşlerden birisinin fiziksel yetersizliği nedeniyle çocuk sahibi olamaması, kocanın savaş esareti

⁷² Gönenç, s. 653; Schwarz, s. 100

⁷³ Velidedeoğlu, s. 180

⁷⁴ Dominicus, Morio Antonio Deo: “Post Klasik Devirde Doğu ve Batı” ,Çev: Ziya umur, İÜHFM, Cilt XXIII, Sayı 1-2, s. 99

⁷⁵ Berki, Osman Fazıl : “Türk Hususi Hukuku Düvelinde Boşanma ve Ayrılık” ,İÜHFM ,Cilt. XXIII, sayı 1-, s. 103

nedeniyle beş yıl boyunca evinden uzaklaşması, eşlerden birinin akıl hastalığına yakalanması gibi durumlarda “*Divortium Bona Grita*” ilkesine göre boşanma mümkündür.⁷⁶ Durumun haklılık kazandırdığı bir boşanma biçimi olup boşanmanın gerçekleşebilmesi için eşlerin karşılıklı rızalarına ihtiyaç yoktu.⁷⁷

b. Haklı Bir Nedene Dayanan Boşanma (Divortium Ex Iusta Causa)

Taraflardan birinin kusurlu davranışına dayanan boşanma sebebidir. Kadının zinası⁷⁸ veya ahlaka aykırı davranışları, erkeğin eşi dışında bir kadınla concubinatus⁷⁹ hayatı sürmesi, cana kast gibi nedenler burada yer almaktadır.⁸⁰ Cezai nitelik taşıyan bir boşanma sebebidir. Kocanın devlete karşı bir suç işlemesi ya da böyle bir suça katılması halinde kadın, kadının zina etmesi ya da kocanın izni olmadan başka bir erkekle oyun yerine gitmesi halinde erkek, açılacak davada temel olarak kamu düzeni ve hukuka aykırılık kurallarına dayanmaktaydı.⁸¹

c. Sebebe Bağlı Olmayan Boşanma (Divortium Sine Iusta Causa)

Hukuki bir sebebe dayanmaksızın yapılan boşanmalardır. Bu tür boşanmalar geçerli olmakla birlikte, boşanmayı isteyen taraf malvarlığına

⁷⁶ Umur, Lügat, s. 60; Berki, s. 172

⁷⁷ Berger, s.440;Yalçınkaya / Kaleli, s. 58

⁷⁸ Roma’da kadının zinası koca için her zaman kabul gören, haklı bir boşanma sebebi olmuştur. Mesela kendisi de eşinden boşanan Çiçero, Zina iddiası ile karısından boşanan Pompeus’un davranışını onayladığından bahsetmektedir.(Gönenç, s.653 dn 43;

⁷⁹ Concubinatus: Evlilik birliğini kurmaksızın kadın ve erkeğin birlikte yaşamasıdır. Bu ilişkide, effectio maritalis ve honor matrimonium olarak ifade edilen, evlenmeye ilişkin unsurlar yer almaz. Roma’da evli bir erkeğin eşi dışında bir kadınla böyle bir ilişki içinde bulunması yasaklanmıştır.(Gönenç, s. 653 dn. 44)

⁸⁰ Berger,s.440;Somers, s. 180; Yalçınkaya / Kaleli, s. 58

⁸¹ Yalçınkaya / Kaleli, s. 58; Koschaker/Ayiter,s. 309

ilişkin bir takım cezai yaptırımlara tabi oluyordu. Cezai yaptırımla birlikte boşanmayı talep eden taraf tazminat ödemek zorundaydı.⁸²

d. Eşlerin Anlaşarak Boşanması (Divorce Per Consente-Ment Mutuel)

Iustinianus, önceleri eşler arasında karşılıklı rızaya dayanan boşanmaları, aralarındaki anlaşmalara bırakmıştı. Ancak daha sonra boşanmaları kolaylaştırmış olma endişesi ile bazı sınırlamalar getirmeye çalışan *Iustinianus* karşılıklı rızaya dayanan boşanmaları yasaklamaya çalıştı.⁸³ Roma hukukunda en fazla uygulama alanı bulan boşanma sebebidir.⁸⁴

Boşanmaları sınırlamak için yapılan tüm düzenlemelerin Roma'da yerleşmiş olan anlayış karşısında etkisiz kalacağına açıkça görülmesi üzerine, MS. 566 yılında boşanmaya ilişkin sınırlandırmalar büyük ölçüde ortadan kaldırılmıştır.⁸⁵ Görüldüğü gibi, Roma'da Hıristiyanlığın kabulüne kadar, boşanmalar bakımından prensip olarak bir serbestlik söz konusuydu. Hatta Hıristiyanlığın etkisi ile getirilmek istenen kısıtlamalar, hiçbir şekilde başarıya ulaşmamıştır. Bu durum, Klasik hukuk döneminin *manussuz* ve yalnız *Consensus*'a dayanan evlilik anlayışının Roma'nın en yerleşmiş kurumlarından biri olmasının sonucuydu. Bu yerleşmiş inanış doğal olarak, boşanmayı sınırlama yönündeki eğilimle uyumsuzdu. Her ne kadar bugün olduğu gibi, Roma'da da evlilik karı kocanın bölünmez bir yaşam ortaklığı içinde birleşmeleri olarak görülse de⁸⁶ hiçbir ortaklığın sonsuza kadar

⁸² Berger,s.440;Gönenç, s. 654 , Yalçınkaya / Kaleli, s. 58 ; Koschaker / Ayiter, s. 309

⁸³ Koschaker/Ayiter s. 309, Di Marzo, s. 201 Yalçınkaya/Kaleli s. 58, Gönenç, s. 654

⁸⁴ Yalçınkaya/Kaleli, s. 58

⁸⁵ Somer, s. 180; Di Marzo s. 201, Gönenç, s. 654

⁸⁶ Gönenç, s. 654 dn. 50;

Institutiones.1.9.1:"Nuptiae autem sive matrimonium est viri et mulieris coniunctiu, individuum consuetudinem vita continens" yani " Evlenme karı ve kocanın bölünmez bir hayat iştiraki içinde birleşmeleridir."(Umur, Ziya: Iustinianus, Institutiones,İstanbul 1968, s.33)

süremeyeceğini⁸⁷ kabul eden Romalılar bakımından evlenme gibi boşanmanın da serbestliği ilkeleri her zaman hakim oldu.⁸⁸

SONUÇ

Toplumun temeli olan ailenin varlığını sürdürmesine paralel olarak, varlığını koruyan boşanma olgusu, tarihi süreç içinde meydana gelen, ekonomik, sosyal, kültürel ve hukuki gelişmelere bağlı olarak sürekli bir değişim yaşamıştır. Ancak hiçbir dönemde eşlerin boşanması ne tamamen yasaklanabilmiş ne de tamamen serbest bırakılmıştır. Çünkü, boşanmada yalnızca karı-kocanın kişisel çıkarları söz konusu değildir. Aynı zamanda toplumun en önemli ögesi olan ailenin varlığına son vermesi sebebiyle, toplumunda çıkarları söz konusudur. Bundan dolayı her devirde boşanma bazı kural ve kaidelere bağlanmıştır.

Roma'da evlilik, eşlerin bir ömür boyunca karı koca olarak birlikte yaşama niyeti ile toplumda karı koca olarak yerini alması olarak kabul edilmesi nedeniyle evlenme tarafların özgür iradesine dayalı olarak kurulmakta, boşanmada yine tarafların evliliğin devam edemeyeceğine ilişkin ortak iradelerini ortaya koyması ile gerçekleşmiş olmaktadır. Dolayısıyla, evlilik tarafların karşılıklı rıza ve isteklerine dayandığından, evlilik konusunda varılan consensus sona erdiğinde evlilik bağının boşanma ile son bulacağı kabul edilirdi. Bu nedenle Roma hukukunda boşanma, taraflar arasındaki evlilik niyetinin sona ermesi ya da evlilik bağının ortadan kalkması olarak tanımlanmaktaydı

Roma'da hukukun zaman içindeki gelişimine paralel olarak boşanmayı düzenleyen bazı kanunlar olmasına rağmen, kural olarak, hiçbir zaman kanunda yazılı nedenlerle ve bir hâkim kararı ile boşanmanın düzenlenmesi benimsenmedi. Manus evliliklerinde yapılan şekli işlemler bu evlilikleri sona ermesinde de uygulanıyordu. Zira Roma hukukuna göre yapılmış olan bir hukuki muamelenin ve sonuçlarının ortadan kaldırılabilmesi ancak bu muamelenin tersi olarak kabul edilen başka bir muamelenin yapılması ile mümkündür. Manussuz evlenmelerde kadının evlenme ile kocanın hâkimiyetine girmeyerek, kendi aile reisinin (pater familias) hâkimiyeti altında kaldığı durumlarda, evlilik birliğinin

⁸⁷ D.17.2.70: "Nulla societatis in auternum coitio est" yani "Hiçbir ortaklık sonsuza kadar devam etmek üzere kurulmaz."

⁸⁸ Sohm, s.476; Tahiroğlu / Erdoğan, s. 221; Koscharer / Ayiter, s. 309.

kadının aile reisi tarafından sona erdirilebileceği kuralı uzun süre devam etti.

KAYNAKÇA

Akıncı,Şahin:Roma Hukuku,Konya 2003 s.226;Koschaker / Ayiter, s. 309

Aras, Bahattin: Roma Hukukundan Günümüze Boşanma Davalarında Yargılama Usulü ve Günümüz Aile Mahkemeleri, Ankara üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006,

Berger, Adolf: A Encyclopedic Dictionary Of Roman Law, Philadelphia 1953

Berki ,Şakir : Roma Hukuku, Ankara 1949

Berki, Osman Fazıl : “Türk Hususi Hukuku Düvelinde Boşanma ve Ayrılık” ,İÜHFİM ,Cilt. XXIII, sayı 1

Burcuoğlu, Haluk : “Çağdaş Aile Sorunları”, Manisa Barosu Dergisi 1983, Yıl 3 sayı 7

Di Marzo, Salvatore : Roma Hukuku, Çev: Ziya Umur, İstanbul ,1959

Dominicis, Morio Antonio Deo: “Post Klasik Devirde Doğu ve Batı” ,Çev: Ziya umur, İÜHFİM, Cilt XXIII, Sayı 1-2

Gavdemet Jean-Roma İmparatorluğunda Kadının Hukuki Durumu – Çev: Bülent Tahiroğlu, MHAD, 1972/9, s. 205

Gönenç, Fulya İlçin : “Roma Hukukunda Boşanma (Divortium)”,Atatürk Üniversitesi EHFD, Cilt VII, Sayı: 1-2, Yıl 2003.

Honig, Richard : Roma Hukuku, Çev. Şemsettin Talip, İstanbul 1938

Karadeniz-Çelebican, Özcan: Roma Hukuku Tarihi Giriş-kaynaklar – Genel Kavramlar – Şahsın Hukuk – Haklarının Himayesi, 8.Baskı, Yetkin Yayınları, Ankara 2004, s. 164

Koschaker, Paul / Ayiter, Kudret: Modern özel Hukuka Giriş olarak Roma Özel Hukukunun Ana Hatları, İzmir 1993.

Oğuzoğlu, Hüseyin Cahit : Medeni Hukuk, Şahsın Hukuku -Aile Hukuku, 2. Baskı, Yeni Desen Matbaası, Ankara 1963

Öztan, Bilge : Aile Hukuku, 4. Baskı, Turhan Kitapevi, Ankara 2004

Pugliese ,Jean : Roma Ailesine Tarihi Bir Bakış Çev: Ziya umur (İÜHFM, Cilt XXII sayı 1-4 Erdoğan Belgin/Tahiroğlu, Bülent: Roma Hukuku Dersleri, (Dersler), İstanbul 2003

Sohm, Rudolf : A Textbook Of The History And System Of Roman Private Law, Çev. J. Ledlie Crawford, New Jersey 1970.

Somer ,Pervin : “Dar Anlamda Roma Aile Hukukunun Esasları “,Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Yayın No: 2, İstanbul 2002

Stephanson, Andrew: A History Of Roman Law With A Commentary On The Institutes Of Gaius And Justinian, Colorado 1992

Şensoy , Naci : "Zina Cürmü", (İÜHFM, Cilt.VIII, Sayı . 1-2

Tahiroğlu, Bülent/Erdoğan, Belgin : Roma Hukuku Meseleleri, İstanbul 2003, (Meseleler)

Umur, Ziya : Roma Hukuku Lügati, (Lügat)İstanbul 1984

Umur, Ziya: Roma Hukuku Tarihi ,Giriş – Kaynaklar- Umumi Mevhumlar – Hakların Himayesi, , İstanbul 1979, s. 394, (Roma Hukuk)

Velidedeoğlu, , Hıfzı Veldet : Türk Medeni Hukuku, C.I, Aile Hukuku , 5. Bası, Nurgök Matbaası, İstanbul 1965

Villey, Michel : Roma Hukukunun Güncelliği, Çev: Bülent Tahiroğlu, Der Yayınları, İstanbul 2003

Yalçınkaya, Namık / Kaleli, Şakir : Yeni Boşanma Hukuku, Cilt I-II, 2. Baskı, Türk Hava Kurumu Basımevi, Ankara 1988

Yos, Ekrem : “Çağdaş Ailenin Ulusal Ve Evrensel Tanımı ve Sorunları”, Manisa Barosu Dergisi, Yıl 3, Sayı 7, 1983.